

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա.

Յաւիտեանական փոփոխութիւնը կամ շարժումն է որ կայ իրերու և երեւոյթներու խորը: Ինչպէս որ գծուար է ըմբռնել հոգիի և հիւթի անշատ գոյութիւնը՝ անոնց հաղորդակցութեան անկարելիութեան պատճառով, նոյնպէս կարելի չէ ըմբռնել շարժումն և անշարժ հիւթի գոյութիւնը, որովհետեւ անպայման բախում է որ տեղի պիտի ունենար, որով ներդաշնակութիւնը խանգարուէր: Ստեղծագործութեան մէջ ներդաշնակութիւնն գտած ենք միայն:

Այս շարժումը շատ սրու կը անհունի: Երբ կեանքը կը սկսի: Մահը կամ տարալուծումը այդ շարժումին արդիւնքներն են: Բնական կերպով միշտ կեանք ալ գոյութիւն ունեցեր է ան: Երկրաբանները այդ խոշոր փոփոխութիւններու մասին կը խօսին արդէն: Միշտ կեանք եղած շրջանը և կեանքի շրջանը երբեք կարելի չէ բաժնել իրարմէ: Մին միւսին բնական հետեւութիւն է:

Այս շարժումը ուժ մըն է որ միշտ կը վերափոխուի: Ստեղծագործող ուժին քով ուրիշ մըն ալ կայ, որ կը քանդէ: Ահա՛նք տարբեր բաներ չեն, այլ միեւնոյն ուժին ալլաղան արտայայտութիւնները:

Կրօնները քանդող ուժը հերկայացուցեր են սատանայով, չար ոգիով մը: Բայց անարդար է: Ստեղծագործութեան հրաշալիութեան գաղտնիքը հոս իսկ է: Դէպի

յառաջգիւմութիւն մղող ազդակն է: Որովհետեւ իւրաքանչիւր անգամ որ հինը կը քանդուի, նորը կը շինուի աւելի գեղեցիկ և աւելի կատարեալ: Արարիչը կը նմանի այն արուեստագէտին որ կը շինէ, չի հաւնիր, կը քանդէ նորը շինելու համար և այսպէս անվերջ՝ դէպի կատարելութիւն:

Յետոյ, ստեղծագործութեան գեղեցկութիւնը հոն է, որ բոլոր արարածները իրենց մասնակցութեան բաժինը կը բերեն անոր շարունակութեանը մէջ: Այսօրուան արարածը վաղը ստեղծագործող է, ու այսպէս անվերջ:

Արարիչը ամէն կարելիութիւն դրեր է երկրագունդի վրայ: Ան ունի ամէն ինչ որ պէտք է այդ յեղաշրջումին, զոր մենք կը կոչենք յառաջգիւմութիւն և քաղաքակրթութիւն:

Այդ յառաջգիւմութիւնը կը նմանի օվկիանոսի այն ալիքներուն, որոնք տեղատուութենէն ետք կը վերադառնան իրենց տեղը, միայն այն տարբերութիւնով որ, մինչդեռ օվկիանոսի ալիքները միշտ միեւնոյն տեղն է որ կը գրաւեն, քաղաքակրթութեան կոհակները, հազիւ երբեմն ընկրկումներով, կը յառաջանան միշտ գէպի անկախ բարձունքներ:

Այս շարժումը կուգայ և կը համար միշտ կեանք, միշտ հախաբջիջ, կեանքի առաջին արտայայտութիւնը: Այն օրէն որ հախաբջիջը կը սկսի ազատ շրջիլ, այսինքն

ներքին շարժումին միացնել նաև արտաքին շարժում մը, տեղափոխութիւնը, որ իրականին մէջ՝ շեշտուած շարժում մըն է, այն օրէն կը արտի ամենատուեղ հարուածը յառաջդիմութեան անիւին: Ազատ շրջող նախաըջիջներէն կը ստեղծուի կենդանականութիւնը, կեանքի ազատական հաստատութիւնը, իսկ իրենց տեղը մնացողները կը ստեղծեն բուսականութիւնը, կեանքի պահպանողական մասը:

Շարժող բջիջները ի խնդիր ուսելիքի իրենց տեղափոխումի ընթացքին կը հանդիպին նոր միջավայրի, և ստիպուած կը յարմարուին այդ միջավայրին: Այդ յարմարուիլը կը մտցնէ արագ փոփոխութիւն անոնց կեանքի և կազմութեան մէջ: Այս իսկ է բնաշրջումը:

Բ.

Բնութեան մէջ գոյութիւն ունեցող առարկաները կամ երեւոյթները գեղեցիկ կամ տգեղ չեն: Մենք է որ կը հազուեցնենք այդ զգեստը անոնց, ինչպէս պուրբիկներու: Մարդու հոգին կարելի է նմանցնել պրիամակի մը, նայելով թէ ինչ երեւոյթներ ունի այդ պրիամակը, ըստ այնմ ան կը ցոլացնէ իրեն եկող ճառագայթները: Առարկայօրէն գոյութիւն ունեցող գեղեցկութիւն մը ժամանակին հետ չափափոխուէր: Մինչդեռ գեղեցկի ըմբռնումը ժամանակին հետ միշտ փոխուած է, որովհետեւ կեանքի փոփոխութիւնները իրենց հետ կը բերեն նաև, իրարու յաջորդող սերունդներու մէջ, գեղեցկի ըմբռնումի փոփոխութիւն:

Արեւմուտքի մը ոչ մէկ բան կը հասկնայ արեւելեան կոչուող երաժշտութեանէն: Այն բոլոր եղանակները, որոնք ամենախոր ազդեցութիւն պիտի ընէին և մինչեւ արցունք յուզէին Արեւելքի մը, անտարբեր կը թողուն զայն: Ան ոչ միայն գեղեցիկ չի գտներ այդ բոլորը, այլ նոյն իսկ տգեղ և նեղացնող: Նոյն բանն է արեւմտեան երաժշտութիւնը Արեւելքի մը համար:

Ուրեմն գեղեցկութիւնը կապուած է միջավայրին, միեւնոյն ժամանակաշրջանին մէջ: Որքան ուրեմն ալլապան պիտի ըլլայ ան, տարբեր ժամանակաշրջաններու տակ: Հին ժողովուրդները բնականաբար ունէին իրենց երգը: Եթէ նոյն վիճակին մէջ պահուած ըլլար, որքան տարօրինակ պիտի թուէր ան մեզի այսօր: Ազագային միեւնոյն բախտին ենթակայ պիտի ըլլան մեր այսօրուան եղանակները:

Մանուկը երբ կը ծնի, գեղեցկագիտական այդ միեւնոյն ըմբռնումները կը տեսնէ իր շրջապատին մէջ, և գեռ նոր կազմութեան մէջ եղող անոր միտքը կ'ընդօրինակէ զանոնք: Անոնք իր էութեան մաս կը կազմեն ալլելու: Գեղեցկագիտական ըմբռնումը տեսակ մը կապապար է, որ կը գորշուի հաւաքականութեան մաս կազմող իւրաքանչիւր անհատի վրայ: Այս է պատճառը որ միեւնոյն ժամանակաշրջանի և միեւնոյն միջավայրի մէջ, համեմատաբար նման գեղեցկագիտական ըմբռնում կը տեսնենք:

Աստուծոյ մը գաղափարը ծնած է մարդոց մտքին մէջ, բայց այդ գաղափարի սահմանը կամ պարունակութիւնը փոխուած է զարեքու ընթացքին: Նախնական ժողովուրդներու կրօնական ըմբռնումին համաձայն, Ան միշտ կը միջամտէ մարդոց գործերուն: Հին կոտակարանի մէջ շատ սրտ կարելի է տեսնել այդ միեւնոյն երեւոյթը: Եհովան միշտ ներկայ է և անմիջապէս կը պատժէ ամենափոքր յանցանքներն իսկ: Յետագային քրիստոնէութիւնը փոխեց այդ ըմբռնումը և զայն տարաւ կապեց հանդերձեալ կեանքի մը պատիժի կամ վարձատրութեան գաղափարին:

Գեղեցկի գաղափարը և բարոյական ըմբռնումները միջոցներ են մարդոց համար, վնասելու ճշմարտութիւնը: Երբ այդ միջոցները համեմատական են ժամանակին հետ, բնական կերպով մեր ճշմարտութիւններն ալ յարաբերական պիտի ըլլան:

Հին դարերու մէջ կիրարկուած մուսթիւնը այդ դարերու գիտութիւնն էր, այսինքն գիտութեան բացակայութեան անոր տեղը կը բռնէր: Որքան որ մեր այսօրուան գիտութիւնը հետո է այդ հին մուսթիւնէն, սխալ գայ ժամանակ որ մեր գիտութիւնը, գալիք դարերու գիտութեան նոյնքան և աւելի հետո ըլլայ:

Ամենաուժեղ բանադետութիւնը մարի բանադետութիւնն է: Հին յունական մարի աղագետութիւնը չափազանց ուժեղ եղած է մարդկութեան յետագայ զարգացումին վրայ: Ինչպէս նիւթական կեանքի մէջ մարդիկ ստեղծել են արժէքներ, նոյն բանը ըրել են գեղարուեստի, բարոյականութեան և մարի մարդերուն մէջ ևս:

Հին ժամանակներու մէջ խեղճուկ ճրագն էր որ կը լուսաւորէր գիշերը: Այդ տեղան լոյսը ոչ միայն պէտք եղած կերպով չէր լուսաւորել, այլ նաեւ առաջ կը բերէր ստուերներ, որոնք կը մեծնային մարդոց երեւակայութեան մէջ, ու այսպէս կը ստեղծուէին գեղարու պատմութիւններ, տեսակ մը միտաբանութիւն: Այսօր այդ պատմութիւնները միեւնոյն նշանակութիւնը չունին: Նոյն գերը կը կատարէ քաղաքակրթութիւնը ամէն բանի մէջ:

Գ.

Աւատականութիւնը հին դարերու պատմութեան ամենաաչքառու երեւոյթն է: Բոլոր քաղաքակրթութեան տղերքը անցել են այդ միեւնոյն կարգերէն: Շատ մը յետաձգելով երկրներու մէջ ան գոյութիւն ունի մինչեւ այսօր:

Աւատական իշխանները նախապէս ցեղապետներ եղած են, յետոյ, երբ կազմուել են տղային հաւաքականութիւնները, ա. նոնք մտեր են այդ հաւաքականութեան մէջ, բայց շահեր են իրենց ներքին ինքնիշխանութիւնը:

Ինչպէս այսօրուան քաղաքակրթութեան պետութիւնները, նոյնպէս հին դարերու մէջ Միջագետք, Եգիպտոս և Յունաստան

ունեցած են իրենց աւատական կարգերը: Առաջին երկուքը իրենց գաղտնի հողամասին և գետային հաղորդակցութեան, իսկ Յունաստան ծովային գիրքին պատճառով կրցած են շուտով ակարացնել աւատականութիւնը և ստեղծել մեծ միութիւն մը, մեծ հաւաքականութիւն մը, որ կարելի է դարձուցնել քաղաքակրթութեան առաջացումը:

Գետը կամ ծովը հաղորդակցութեան աւելի գիւրտար միջոցներ եղած են, քան ցամաքը:

Աւատական իշխանները առաւել կամ նուազ չափով կաշտած են եղել կեդրոնական իշխանութեան: Անոնք պարտաւոր էին օգնել, երբ արտաքին թշնամի մը կ'արշաւէր հասարակաց հայրենիքին դէմ: Բայց գործնականին մէջ այդ բանը գծուար է պարտադրել: Ասիկա կախում ունի կեդրոնական իշխանութեան ներկայացուցած ուժէն: Այն աւատապետը, որ թշնամիի ճանապարհին վրայ չէ, միեւնոյն աճապարանքը չի գնել, ինչ որ սխալ ընէր անմիջական յարձակումի ենթակայ աւատական իշխանը: Անոնց միջև նախապէս ստեղծուած հողային և այլ վեճեր շատ անգամ պատճառ կ'ըլլան որ մէկ կամ աւելի աւատապետներ բախուին չմասնակցին այդ պատերազմին: Անոնք վստահ են որ կեդրոնի իշխանութիւնը չպիտի կըրնայ պարտադրել այդ բանը իրենց: Այսպէս եղած է մասնաւորաբար այն երկիրներու մէջ, որոնք իրենց լեռնային գիրքին պատճառով հաղորդակցութեան գիւրտութիւններ չեն ունեցած, ինչպէս Հայաստան, Աֆղանիստան եւայլն:

Հին դարերու մէջ երբ ու է թագաւորութիւն կ'արշաւէր և կը զրաւէր ուրիշ երկիր մը, թէև կ'ապրտատէր և տուրք կ'առնէր, բայց անոր անկախութեան ձեռք չէր տար: Գեմոկրատական ըմբռնումներու արդիւնք չէր բնականաբար, այլ այն որ հաղորդակցութեան գծաւորութիւնները տեւական շահագործում մը անկարելի կը դարձնէին, ինչքան որ կրնան լնել այսօրուան պետութիւնները:

Նոյն բանին արդիւնքն է նաև աւատական իշխաններու ներքին ինքնավարութիւնը: Բայց այդ ինքնավարութիւնը պետութեան մէջ պետութիւն էր ստեղծէր: Որպէսզի ժողովուրդ մը կարենայ քաղաքակրթութիւն առաջ բերել, պէտք է որ ունենայ ուժեղ կառավարութիւն մը: Իսկ աւատականութիւնը արդեւք է այդ ուժեղ կառավարութեան կազմութեան:

Յետագային, թագաւորներու բացարձակ իշխանութիւնը, որոնց կամքը օրէնք էր և իշխանութիւնը, «Աստուծո՛ւ է արուած», մէկ նախապաշտօնականութիւն, — սրբազան սուրբական իշխաններու զօրութիւնը և կարելի դարձնել ուժեղ կեդրոնական կառավարութեան մը կազմութիւնը:

Եւրոպական ժողովուրդներու Միջին Դարու պատմութեան մէջ որոշ կը տեսնուի աւատականութեան ուժը և ազդի տալը:

Անցեալ դարերու մէջ երբ ոչ կանոնաւոր ճարտարարուեստ կար և ոչ ալ այնպիսի ծաւալով տաւալուր, հողը մարդոց ամենագլխաւոր հարստութիւնն էր: Այդ է որ կազմեր է աւատական իշխաններու ուժը:

Հաղորդակցութեան միջոցներու շատացումով և դիւրացումով հետզհետէ ստեղծուեցան, անտեսական վեանի վրայ, նոր գաւառակարգեր: Այդ նոր գաւառակարգերը առին ամենաուժեղ հարուած աւատական իշխանութեան:

Հաղորդակցութեան միջոց և անտեսական կեանք անմիջականօրէն իրարու կը յաջորդեն:

Աւատականութիւնը հաւաքականութեան առաջին հանգրուաններէն մէկն է: Կեանքը պէտք է անցնէր անկէ, հասնելու համար աւելի մեծ հաւաքականութեան մը, ազգային հաւաքականութեան, որ պիտի ծնէր այսօրու քաղաքակրթութիւնը:

Դ.

Բնական կերպով հիմնական պատճառներ կան որ առաջին քաղաքակրթութիւն-

ները իրենց բնակավայր ընտրեր են Միջագետք, Եգիպտոս, Յունաստան եւ այլն:

Անոնք առաջ են եկեր համեմատաբար մեղմ կլիմայի տակ: Յետոյ՝ հաղորդակցութեան դիւրութիւններ ընծայող վեաներու հովիտները և նաւարկութեան յարմարութիւններ ներկայացնող ծովեզերքները:

Հին դարերու մէջ, երբ քաղաքակրթութեան պայմանները չկային, ո՛չ ճանապարհներ, ո՛չ փոխադրութեան դիւրատար միջոցներ, այն ազգերը որոնք համեմատաբար աւելի ցուրտ կլիմայի տակ կ'ապրէին, անոնց տարին քանի մը ամիսներէ կը բաղկանար միայն, ամբան ամիսներէն: Չմեղմ ամէն կեանք մեղմ էր հոն. ոչ մէկ շարժում որ կարենար քաղաքակրթութիւնը հետաքրքրել:

Նոյնպէս Միջագետք և Եգիպտոս, ուր առաջին քաղաքակրթութիւնները ծներ են, հաղորդակցութեան տեսակէտէն ամէն յարմարութիւն կը ներկայացնէին: Անանցանելի լեռներ չկան հոն, որպէսզի արգելք ըլլան հաղորդակցութեան: Եփրատ-Տիգրիս և Նեղոս մեծապէս նպաստած են այդ բանին:

Եթէ ընդունենք որ Եփրատ-Տիգրիսի և Նեղոսի հովիտներու բարեբերութիւնն էր որ ստեղծեց քաղաքական, բարեւակաւ և եգիպտական քաղաքակրթութիւնները, ուրեմն ի՞նչ բանով կարելի պիտի ըլլայ բացատրել Յունաստանին և Հռոմին, որոնք անտեսական ո՛չ մէկ առաւելութիւն ունէին: Մինչդեռ հաղորդակցութեան տեսակէտէն, ինչպէս Միջագետք և Եգիպտոս, նոյնպէս Յունաստան և Հռոմ, իրենց ծովային դիրքին պատճառով, ամէն յարմարութիւն կը ներկայացնէին:

Այդ հաղորդակցութիւնը եղած է նախ ներքին, երկրին մէջ, և յետոյ արտաքին, երկրէն դուրս: Երկրէն ներս՝ կազմելու համար ուժեղ կառավարութիւն մը. իսկ երկրէն դուրս՝ ստեղծելու համար անտեսական լուազոյն վիճակ մը: Այդ պատճառով է որ, անցեալ դարերու մէջ, վա-

ճառական տարրը, որ միշտ կը ճամբորդէր առեւտուրի համար, լաւագոյն միջոցը եղած է քաղաքակրթութեան փոխանցման և տարածման: Այս բանին մէջ կը կայանայ այն քաղաքակրթական դերը, զոր կատարեցին Փիւնիկեցիք, հին դարերու մէջ:

Ինչպէս անհատներու, նոյնպէս ազգերու կեանքին մէջ, շփումը, որ բազմաթիւ գիւրութիւն կուտայ, յառաջդիմութեան գլխաւոր շարժիչ ազդակն է, մասնաւորաբար անցեալի մէջ, երբ գրականութիւնը չէր կատարեր այն դերը զոր կը կատարէ այսօր: Իսկ այդ շփումը կարելի էր միայն հաղորդակցութեան միջոցներով:

Քանդեցիք այսօրուան հաղորդակցութեան և փոխադրութեան միջոցները, վերջ պիտի գտնէ առեւտրական շարժումը, որուն պիտի յաջորդէ ճարտարարուեստի փճացումը: Քաղաքակրթութիւնն ալ իւրը հասած կանխեղի մը պէս կամաց կամաց պիտի մտնի: Աւատական կարգերը պիտի գտն գարձեալ տիրապետելու աշխարհին:

Ե.

Տամնելիներորդ դարը բոլորովին նոր շրջան մը կը բանայ քաղաքակրթութեան պատմութեան համար: Ֆրանսական յեղափոխութեան բերած գաղափարները անօգուտ խօսքեր կ'սկսէին, եթէ անոնց օգնութեան հասնէին, 19րդ դարու մէջ, շուրջի եւ ելեկարականութեան կիրառումը, որոնք վերլուար շրջեցին կեանքը:

Նախնական շրջաններուն՝ փոքր հաւաքականութիւններու բաժնուած, միայն մարդիկն էին աշխատողները. գրեթէ ոչ մէկ օգնական ուժ: Այս է գլխաւոր պատճառը որ քաղաքակրթութիւնը այնքան դանդաղ առաջացած է այդ շրջաններուն: Յետագային մարդիկ օգնական ուժեր ունեցան թէեւ, բայց մեծ կարեւորութիւն ունեցող բաներ չէին: Անոնք կը գործածէին կենդանիներ, փոխադրութեան եւ այլ աշխատանքներու համար. հովի ուժը կ'օգտագործէին ծովերու վրայ, նաւարկու-

թեան տակ: Նոյնպէս աննշան կերպով օգտուէր են ջուրի հոսանքէն: Այսպէս քաղաքակրթութիւնը եկեր է մինչեւ 19րդ դար: Այս դարուն է որ բոլորովին նոր եւ հսկայ ուժեր օգնութեան կուգան մարդուն: Քաղաքակրթութեան կառքին լրծուած ուժերը կը շտանան, բնականաբար այդ կառքը շատ աւելի արագ ճամբայ պիտի կարէր:

Այդ նոր գիւտերը, եթէ ոչ աւելի, գէթ տանտաղակեցին փոխադրութեան միջոցները եւ արագութիւնը. նոյնքան մըն ալ արտադրութիւնը: 19րդ դարու սկիզբէն Մարսիլիայէն Փարիզ ինը օր էր, 20րդ դարու սկիզբին տասներեք ժամ միայն: Այս բանը կեանքի մէջ կը բերէ հսկայ փոփոխութիւն:

19րդ դարու ստեղծած հաղորդակցութեան միջոցներու շատացումի եւ արագացումի պատճառով էր որ ստեղծուեցաւ ճարտարարուեստ մը, որ այսօրուան ծաղկեալ վիճակին կուգայ կը հասնի: Ահա՛ թէ կեանքի մէջ ինչպէս կ'արտայայտուի այս երեւոյթը:

1871ին Գերմանիոյ հանքածուխի տեսակներու արտադրութիւնը եղած է 38 միլիոն թօնո, իսկ 1913ին բարձրացած է 277 միլիոն թօնո:

1871ին Գերմանիոյ քաղաքի բնակչութիւնը եղած է 15 միլիոն, գիւղինը 26 միլիոն, իսկ 1911ին քաղաքի բնակչութիւնը բարձրացած է 39 միլիոնի, գիւղինը մնացած է դարձեալ 26 միլիոն:

1871ին Միացեալ Նահանգներու հանքածուխի տեսակներու արտադրութիւնը եղած է 42,5 միլիոն թօնո, իսկ 1913ին բարձրացած է 517 միլիոն թօնո:

1851ին Միացեալ Նահանգներու քաղաքի բնակչութիւնը եղած է 3 միլիոն, գիւղինը 20 միլիոն: Իսկ 1911ին քաղաքի բնակչութիւնը բարձրացած է 43 միլիոնի, գիւղինը 49 միլիոնի:

Եթէ չըլլային 19րդ դարու ստեղծած հաղորդակցութեան միջոցները եւ տնտեսական կեանքը, քաղաքները չպիտի կրնա-

յին երբեք այդքան բնակչութիւն ապրեցնել:

Այսօրուան քաղաքակրթութեամբ ազգերէն քանիներու ներքին միութիւնը այն աստիճանի կատարեալ եղաւ, աւստաւան կարգերու մնացորդները այն աստիճանի բոլորովին վերջան, երբ 19րդ դարու բերած պայմանները միջոցը փոքրացուցին:

Զ.

Կար ժամանակ երբ չկային, երկրագունդի վրայ, ոչ այսօրուան ազգերը, ոչ այսօրուան կազմակերպութիւնները: Կային միայն մարդիկ, որոնք իրենց ընտանիքով քարայրները կ'ապրէին: Դարեր ու դարեր յետոյ անոնք շինեցին տուներ և այսպէս ստեղծեցին առաջին գիւղերը: Յետոյ գիւղերու միութիւնները կազմեցին ցեղեր, և աւելի ընդարձակ սահմանի վրայ, դարերու ընթացքին, առաջ եկան ազգերը:

Կենդանիներու մէջ ալ կայ հաւաքական կեանք: Այդ հաւաքականութիւնը, մէկ քանի բացառութիւնով, ընտանիքի սահմանէն անդին չէ անցած: Անոր հիմը սեռական պահանջը և տեսակը շարունակելու բնազդն է:

Մարդուն համար հաւաքականութիւնը հոգեկան պահանջ մըն է միեւնոյն աստիճան: Մտքի որոշ զարգացում մը անհրաժեշտ կը դարձնէ զայն: Այդ զարգացումը իրեն հետ կը բերէ պահանջներու յաւելում, որոնց գոհացում առաւ կը պտտաւորուի մարդ:

Մարդ անհատը ուժի մը արտայայտութիւնն է, ըլլալ ան մտաւոր թէ ֆիզիքական ձեւի տակ: Այդ ուժը, առանձին առնուած, խաղալիք է այն հսկայական զօրութիւններուն, որոնք գոյութիւն ունին բնութեան մէջ, ինչպէս բջիջը հսկայական ալիքներու վերիվայրումներու առջեւ: Հաւաքականութիւնն է որ այդ ուժի քանակը կ'աւելցնէ և յաղթանակը կարելի կը դարձնէ:

Ինչպէս ընկերութիւններ կը կազմուին, ու է գործի համար, փոխադարձ պարտա-

ւորութիւններու հիման վրայ, նոյնպէս մարդիկ կազմեր են հաւաքականութիւններ: Իւրաքանչիւր անհատ իր եսէն բան մը զոհեր է, առիկա կարելի դարձնելու համար: Դրուած գրամագլուխն է ան:

Հաւաքականութեան հիմը բարոյականն է, անգիր օրէնքը: Այդ բարոյականին տենչով կրօնները ձգտեր են մեծ հաւաքականութեան, բայց հաւաքականութիւն ստեղծելու համար բարոյականի ուժը բաւական չէ: Այդ պատճառով ստեղծուեր են կառավարութիւններ՝ ղեկավարելու և կարելի դարձնելու այդ հաւաքականութիւնները:

Երբ պատմական շրջանը կը ակաթի, կը տեսնենք արդէն կազմուած ազգեր: Կը նշանակէ՝ մինչեւ որ ազգեր չեն ստեղծուած, այսինքն համեմատաբար աւելի մեծ հաւաքականութիւններ, կարելի չէ եղած քաղաքակրթութիւն առաջ բերել: Ազգային հաւաքականութիւնը կրցաւ ձգել շօշափելի հետքեր, որոնց մնացորդները կուգան մինչեւ մեզի կը հասնին:

Պատմական շրջանի վեց հազար տարիները մարդկութեան կեանքին մէջ՝ այնքան ալ երկար ժամանակամիջոց մը չեն, երբ նկատի ունենանք որ նախապատմական շրջանի մարդը հարկը հազարաւոր տարիներու միջոց մը ունեցեր է, ինչպէս կ'ըսեն գիտունները, գալու համեմատ համար մինչեւ պատմական շրջանը, մինչեւ ազգային հաւաքականութիւնը:

Հռոմէական կայսրութեան օրով է որ կը ստեղծուի մեծ հաւաքականութիւն մը, որ քանի մը դար կը տեւէ: Մինչեւ հռոմէական կայսրութիւնը պետութիւններու բրած պատերազմները աւելի արշաւանքներ էին: Կը պատերազմէին և երբ կը յաղթէին, կը գրաւէին թշնամիին ունեցած հարստութիւնը, ու կը ձգէին կը հեռանային: Իսկ Հռոմ աշխատեցաւ գրաւած երկիրները երկար ժամանակ պահել իր իշխանութեան տակ, անտեսադէմ օգտագործելու համար, ինչ որ կ'ընեն, աւելի լայն սահմանի մէջ, այսօրուան պետութիւնները:

Համաձայնական կայսրութեան պայմաններու արդիւնքն էր նաեւ քրիստոնէութիւնը և անոր համամարդկային հիմը: Այդ պատճառով էր որ առաքեալները գացին քարոզելու քրիստոնէութիւնը կայսրութեան սահմաններու մէջ գոյնուող բոլոր ժողովարդներուն:

Եթէ ուզենք պարզացնել եւրոպական ժողովուրդներու Միջին Դարու պատմութիւնը, շատ որոշ կարելի պիտի ըլլայ տեսնել հաւաքականութեան ձգտումը: Նախ փոքր երկրամասերու վրայ ցեղապետներ, բոլորովին անկախ: Յետոյ այդ ցեղապետները կը մտնեն աւելի մեծ հաւաքականութեան մը մէջ, ազգային հաւաքականութեան, բայց իրենց ներքին անկախութիւնը կը պահեն: Աւելի վերջ կազման միապետներ, որոնք աւստապետներու այդ ներքին անկախութիւնն ալ կը վերցնեն, հաստատուելու համար ազգային ամբողջական միութիւն մը:

Որով քաղաքակրթութեան զարգացումին մէջ ձգտում մը կայ միշտ աւելի մեծ հաւաքականութեան: Ասանց անոր քաղաքակրթութիւն կարելի չպիտի ըլլար: Ինչ որ հաւաքական կեանքով մեղուները կ'ընեն, անհատ մեղու մը երբեք չպիտի կարենար ընել: Մեզի չպիտի պարտաւորէր, այլ իր անմիջական անուղիղ համար ծաղկէ ծաղիկ պիտի թառէր:

Փիտոնները կ'ըսեն որ մարդը միլիոնաւոր բջիջներու հաւաքականութիւն մըն է, հիմնուած աշխատանքի բաժանման սկզբունքին վրայ: Բջիջներու հաւաքականութիւնը մինչև որ չէ հասեր որոշ աստիճանի մը, այսինքն մարդուն, շօշափելի արդիւնք մը չէ կրցեր տալ: Բայց մարդն ալ միշտակ, նոյնիսկ եթէ ըլլար ան հէքեաթներու հսկան, չպիտի կարենար տեսնել քաղաքակրթութիւնը: Բջիջները ինչ ճամբու որ հետեւեր են, գալու համեմատ համար միշտակ մարդ, մարդիկ ալ միեւնոյն ճամբուն կը հետեւին, համեմատ համար բարձրագոյն քաղաքակրթութեան: Բջիջներու անգիտակից և մարդու գիտակից

շարժումները միեւնոյն ուղին կը բռնեն ուրիմն:

Է.

Ժամանակի ընթացքին միլիոնաւոր եսեր միացեր են կազմելու համար հաւաքականութիւններ, բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրը պահեր է իր ներքին անկախութիւնը: Եւրամենասութեղ բանն է որ երբ և է գոյութիւն ունեցած ըլլայ տեսնուող արժեքներու մէջ:

Յայտնի գրական գործեր, ինչպէս Ֆաուստը, Թալիսը և այլն, ցոյց կուտան թէ որքան զօրաւոր է մարդու կիրքը: Այդ կիրքը իրականին մէջ, մարդու շեշտուած է, իսկ անոր հակադրուած բարոյականը՝ հաւաքականութիւնը:

Ֆաուստի մէջ ներկայացուած սեռական կիրքը, որուն կ'առաջնորդէ Մէֆիստօն, մարդու է, որ առօրեայ կեանքի մէջ հազարումէկ ձեւերու տակ կը ներկայանայ: Որքան զօրաւոր է ան, որուն պատճառով Ֆաուստը, գերմարդը, կը պարտուի:

Այդ պատճառով իսկ քաղաքակրթութիւնը հիմնական մեծ ազդեցութիւն մը չէ կրցած ընել անոր վրայ, դարերու ընթացքին: Յեղափոխութիւններու և պատերազմներու տակ անհատի է և որ հրապարակ կ'իջնէ, ամէն կողմէն կարած, և կը գործէ ա'յնքան աւերներ:

Մարդ անհատի ժամանակաւոր ըլլալու գաղափարն է որ շեշտել կուտայ ետը: Անհատի ետը՝ ապրելու փափաքն է և այդ ուղղութեամբ ըրած աշխատանքը: Այդ ճանապարհին է որ ան կը հանդիպի ուրիշ բաներու: Հաւաքականութիւնը սահման մը կը դնէ անհատի ետին: Այդ սահմանը կ'արտայայտուի գրուած օրէնքով, նաեւ անգիր օրէնքով՝ որ է բարոյականը:

Հաւաքականութեան մէջ մարդոց արդուած չէ բացարձակ ազատութիւն, որովհետեւ այդ բացարձակ ազատութիւնը պիտի տանէր բացարձակ անհաւասարութեան, նկատի ունենալով մարդոց անհաւասար

ծնունդը: Հին դարերու շեշտուած անհա-
ւասարութենէն շատ բան փոխուած է այ-
սօր: Շեշտուած անհասարակութեան դէմ՝
կռիւն է որ կը վարէ քաղաքակրթութիւնը,
ի հարստ հասարականութեան:

Եսի զօրութեան, եսի ուժին դէմ՝ կռիւ
միշտ տեղի ունեցած է, բայց այդ
կռիւը ուզած են շեշտել կրօնները և բն-
կերականութիւնը: Մասնաւորաբար անոնք
են որ կ'աշխատին եսի ուժը հուազագոյն
ստատիճանի իջեցնել, ինչ որ կը հշտնակէ

հասարականութիւնը իր բարձրագոյն զօ-
րութեան հասցնել:

Հասարականութիւնը շատ զօրաւոր
թշնամի մը ունի, եսը. բայց հեռոցհեռէ
կատարելագործուող կառավարական մե-
քենականութիւնը միջոցներ կը գտնէ կա-
րելի ներդաշնակութիւնը ստեղծելու հա-
մար անոնց միջև:

ԳՐԻԳՈՐ ՂՕՆՋԷԿԻԻԼԵԱՆ

Փարիզ

(Վերջը յաջորդ թիւով)

ԱՌԱՋԻՆ ՍԷՐԸ

Ու դրախտի ցանկապատէն դուրս կանգնած,
Լոյսի պէս մերկ, դողահար,
Լացին անոնք, հառաչեցին քնդ երկար.
Ու սեղեւով արեցին
Արցունքն իրենց առաջին:
Աղամ դիտեց, նորագգած երկիւղով,
Այդ վարդապատ ցանկէն ներս,
Դիտեց շուրջը եւ երկինքը, ծովի պէս,
Ուր բարկացած ու անբաւ
Տերը կրկին չտեսաւ:

«Եւս՝

«Անհեշտ եւ Աստուած,

«Արդէն մինակ եմ անա»,

Բոսա Աղամ,

Ու իր ձեռքը անոր ձեռքին երկարեց:

«Եկո՛ւր:»

— Բայց ո՛ւր,

Հարցուց եւան դեռ յայկան.

«Մեր ետեւ Ան վակեց դուրս դրախտից

«Ու մեզ համար ամէն բան

«Դեռ մըտու է, դեռ երազ է քայլ մ'անդին:»

Աղամ, գրկաբաց —

«Ես սեր մ'ունիմ արեւին պէս ամէն օր

«Ամէն մըտու փառասող.

«Ես սեր մ'ունիմ

«Երկրին պէս երիսասարդ, ա՛յնքան նոր,

«Ու հասեր է

«Նրման

«Այն մեր կերած պրօսուղին:

«Կը փրցրեն՝ արժա ծառէն

«Եւ արքներով քեզի կուտան

«Իրեւ աշխարհ, իրեւ տուն:

Եւան, շեկնոս, ժպտեցաւ,

Նախամարդու գրկին մէջ

Արդէն դրախտն իսկ մոռցաւ:

Պոսթրին

ԼՈՒԹՅԻ ՄԻՆԱՍ